

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ

Προσπαθώντας να προσδιορίσω το αντικείμενο της σημερινής ανακοίνωσης θα το τοποθετούσα πρώτα-πρώτα ανάμεσα σε δύο χαρακτηριστικές διατυπώσεις: του ολλανδού ιστορικού Johan Huizinga, στα 1919 η πρώτη, "L'illusion même dans laquelle ont vécu les contemporains a la valeur d'une vérité"¹ και του Jacques Le Goff η δεύτερη, στα 1974, όταν ανέλαβε να περιγράψει ένα (νέο αντικείμενο), μία έννοια-κλειδί της λεγόμενης (καινούργιας ιστορίας), τιτλοφορώντας τη μελέτη του "Les mentalités. Une histoire ambiguë"². Ονειροπόλημα, αυταπάτη (;) λοιπόν, που έχει ωστόσο την αξία μιας αλήθειας, από τη μια, ιστορία «διφορούμενη» από την άλλη. Αναφέρομαι προφανώς στις νοοτροπικές στάσεις (attitudes mentales) των κοινωνιών που αποτέλεσαν και αυτές αντικείμενο έρευνας της ιστορικής επιστήμης, όταν δημιουργήθηκε μία κριτική στάση απέναντι στη συμβατική ιστοριογραφία και συνειδητοποιήθηκε η ανεπάρκεια της ιστορικής επιστήμης να κατανοεί επαρκώς μία εποχή. Η αποκλειστική ενασχόληση με τα σημαντικά γεγονότα ή τις μεμονωμένες προσωπικότητες αντικαταστάθηκε τότε σε μεγάλο βαθμό από το ενδιαφέρον –το επηρεασμένο από την ανθρωπολογία και τις νέες επιστήμες του ανθρώπου γενικότερα– για τα συλλογικά σώματα και την εκάστοτε συλλογική τους έκφραση στη «δομή» και τη «μακρά διάρκεια». Έτσι έρχεται στο προσκήνιο η οικονομική και κοινωνική ιστορία.

Οι νοοτροπικές στάσεις επικράτησε να αποκαλούνται με τον γενικό όρο νοοτροπίες (Les mentalités) και αντιμετωπίστηκαν αρχικά ως μία όψη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας: επακόλουθα, απέκτησαν, θεωρήθηκε

1. Johan Huizinga, *Le Déclin du Moyen Âge*, γαλλ. μτφρ. 1932 από την ολλανδική έκδοση (Haarlem, 1919), επανέκδοση, Παρίσι 1967.

2. Jacques Le Goff, "Les mentalités. Une histoire ambiguë", *Faire de l'Histoire*, τ. 3, *Nouveaux objets*, Παρίσι, Gallimard, 1974, σ. 76-94 (σ. 92-94 Βιβλιογραφία). (Ελλ. μτφρ. Κλάιρη Μιτσουτάκη, *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα, Ράππας, 1975, μέρος τρίτο: Καινούργια αντικείμενα, «Οι νοοτροπίες: μια διφορούμενη ιστορία», σ. 316-338.)

μάλιστα ότι κατέλαβαν δυναμικά, την αυτονομισή τους και αποτέλεσαν έναν από τους ουσιώδεις προσανατολισμούς της «καινούργιας ιστορίας». Γίνεται τότε πια λόγος για «Ιστορία των νοοτροπιών»³, που στη συνέχεια θα ταυτιστεί με την πολιτισμική ιστορία⁴. Ωστόσο, καθώς το πεδίο της διευρύνεται και συχνά, με τον χρόνο, αναπροσανατολίζεται, παραλλάσσει, και ο ορισμός λαμβάνει διάφορες προσωινμίες, όπως λ.χ. ιστορική ψυχολογία, κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία, ιστορική ανθρωπολογία⁵. Είναι φανερό ότι στον ιστορικό αυτό κλάδο και το ερευνητικό του περιεχόμενο συνεχίζει να ενυπάρχει κάποια ασάφεια. Μια ερμηνευτική διατύπωση στο θέμα θα μπορούσε να ήταν και η ακόλουθη: ότι δηλαδή η ιστορία των νοοτροπιών δεν φαίνεται να αποτελεί μία παράλληλη ιστορία με εκείνες της «νέας ιστορίας», και ακόμα λιγότερο της συμβαντολογικής ιστορίας. Θα έλεγα ότι αποτελεί μία «εγκάρσια» ιστορία, δηλαδή ακριβέστερα ένα νέο ερωτηματολόγιο, μια άλλη «οπτική», έναν νέο τρόπο ερμηνείας, που ταιριάζει σε πολλές προσεγγίσεις και μάλιστα τις κατευθύνει και τις εμπλουτίζει. Ίσως πια σε όλες τις προσεγγίσεις, αφού, όπως έχει διαπιστωθεί, η επιστροφή –στις περιπτώσεις βέβαια που μπορούμε να μιλήσουμε για επιστροφή, και όχι για συνέχεια– της συμβαντολογικής ιστορίας, της πολιτικής ιστορίας, της βιογραφίας συνοδεύεται σήμερα πια από μία νέα, ανανεωμένη προβληματική⁶. Η υπόθεση αυτή είναι προς συζήτηση.

Όσο για τον ίδιο τον όρο «νοοτροπίες», ο Jacques Le Goff, ενώ επισημαίνει τη μεγάλη επιτυχία και επίδρασή του στη διαδικασία της ιστοριογραφίας,

3. Georges Duby, "Histoire des mentalités", *L'Histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, "Encyclopédie de la Pléiade", 11, Παρίσι, Gallimard, 1961, σ. 937-966, (ελλ. μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β', τχ. 3, Αθήνα, MIET, 1988, σ. 237-278)· R. Mandrou, "L'histoire des mentalités", *Encyclopaedia Universalis*, τ. 8, Παρίσι, 1968· Philippe Ariès, "L'histoire des mentalités", *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel, *Les encyclopédies du Savoir modernes*, Παρίσι 1978, σ. 402-422. Το άρθρο του Ariès ξαναδημοσιεύτηκε το 1988, βλ. υποσ. 6.

4. Βλ. Philippe Ariès, *ό.π.*, (1978), σ. 405 και (1988), σ. 170: "Il y avait donc alors, d'un côté, l'histoire traditionnelle et, de l'autre, l'histoire sociale qui comprenait à la fois l'histoire économique et l'histoire culturelle, dite désormais des mentalités".

5. Roger Chartier, λήμμα "Outillage mental", *La nouvelle histoire*, *ό.π.*, σ. 452. Για «ιστορική ανθρωπολογία» κάνει λόγο η Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Ιστορία και Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα τχ.* 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 230-232 και για «ιστορικο-ποίηση των κοινωνικών επιστημών» ο Σπ. Ασδραχάς, στο ίδιο τεύχος, σ. 94.

6. Υπό τη διεύθυνση του Jacques Le Goff ξαναεκδόθηκαν σε ένα τομείο τα δέκα κύρια άρθρα της προηγούμενης έκδοσης (βλ. υποσ. 3) με τον ίδιο τίτλο *La nouvelle histoire*, Παρίσι, Éditions complexes, 1988· βλ. «Εισαγωγή της νέας έκδοσης», σ. 15-17.

επαναλαμβάνει την ανησυχία του για το περιεχόμενό του: «Θα περιοριστώ εδώ να υπενθυμίσω», σημειώνει, «ότι αυτή η ασαφής, διαφορούμενη, και ενίοτε ανησυχητική έννοια της 'νοοτροπίας', όπως και πολλοί ασαφείς όροι, είναι μία από εκείνες που κινητοποιήσαν στα πρόσφατα χρόνια τον χώρο της ιστορίας και έφεραν ένα αντίρροπο, μάλιστα ένα επιθυμητό αντίρροπο. Οι νοοτροπίες έδωσαν φυσήματα ανέμου (bouffées) στην ιστορία»⁷. Δέκα χρόνια αργότερα, συμπληρώνοντας όσα είχε αναφέρει ήδη, ο ίδιος ιστορικός θα σημειώσει ότι «η ιστορία των νοοτροπιών, μία επιτυχία της καινούργιας ιστορίας, [προερχόμενη] από μία έννοια της οποίας έγινε μερικές φορές κατάχρηση, υπήρξε πολύ παραγωγική»⁸. Αξίζει να επισημανθεί αυτή η αντίφαση: οι νοοτροπίες, οι κατ' εξοχήν δυνάμεις της στασιμότητας και της ακινησίας έδωσαν ώθηση στη μελέτη της ιστορίας.

Ο Michel Vovelle, ιστορικός, διαμορφωμένος, όπως τονίζει ο ίδιος, με τις μεθόδους των μαρξιστικών προσεγγίσεων, από κάποια στιγμή και πέρα θα δεχθεί ότι η ιστορία των νοοτροπιών «έχει κερδίσει την υπόθεση» (a cause gagnée), πάντως στη Γαλλία και μερικώς σε άλλες χώρες: θα φτάσει μάλιστα να την αποκαλέσει ατμομηχανή της ιστορίας –έκφραση πολύ πιο τονισμένη από τα «φυσήματα ανέμου» του Le Goff– η οποία, όπως σημειώνει, μοιάζει να έχει εκθρονίσει την οικονομική ιστορία, και μάλιστα την κοινωνική ιστορία⁹. Βαθεία είναι η πίστη του ότι η ιστορία αυτή δεν αποτελεί απλά μια μόδα, μια περαστική ιστορική προσέγγιση, αλλά «μία πραγματική ανάγκη, που έχει διανοίξει ένα νέο, πολύ εύφορο πεδίο ερευνών, πεδίο που κατανοεί τους ανθρώπους μέσα από τα συνειδητά ή όχι κίνητρά τους και από τις στάσεις που τα παρατείνουν»¹⁰.

Όπως είναι γνωστό η νέα προσέγγιση της ιστορίας στο πεδίο των νοοτροπιών ανήκει στους γάλλους ιστορικούς της λεγόμενης Σχολής των *Annales*. Είναι αυτοί που κυρίως πρωτοστάτησαν στον χώρο, προσπάθησαν συστηματικά να προσδιορίσουν το περιεχόμενό του και ν' αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες και τις αντιστάσεις που αντιμετώπισε το καινούργιο. Γιατί, πέρα από ορισμένους πρωτοπόρους, που παρέμειναν κάπως παραμερισμένοι ώσπου να τους ξαναανακαλύψει η ιστορική έρευνα –«ανεξάρτητες και μοναχικές προσω-

7. Jacques Le Goff, "L'histoire nouvelle", *La nouvelle histoire*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 233 και έκδοση του 1988, σ. 58.

8. Σε συμπληρωματικές υποσημειώσεις του στην έκδοση του 1988, σ. 74.

9. Michel Vovelle, *Ideologies et Mentalités*, Παρίσι 1982, σ. 86-87.

10. Στο ίδιο, σ. 99: "mais un besoin réel : et qu'elle ouvre un nouveau champ d'enquêtes extrêmement fécond, celui qui saisit les hommes dans leurs motivations conscientes ou non, et dans les attitudes qui les prolongent".

πικότητες), ονομάζει ο Ariès τον Johan Huizinga, τον Ιταλό Mario Praz και τον Γερμανό Norbert Elias¹¹, οι συμπεριφορικές επιστήμες στον αγγλοσαξονικό κόσμο και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως έχει διαπιστωθεί, κράτησαν τις αποστάσεις τους από την ιστορία¹².

Αντίθετα στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η ιστορική επιστήμη μπουλιασμένη, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τις νέες επιστήμες του ανθρώπου, περιέλαβε για τα καλά στην οπτική της το συλλογικό, το ψυχολογικό, την καθημερινότητα, διαμορφώνοντας συνακόλουθα το αναγκαίο ερωτηματολόγιο για την αναζήτηση και γνώση του τρόπου σκέψης και της ψυχικής διάθεσης των ανθρώπων μιας δεδομένης εποχής. Γίνεται λόγος τότε για τα νοητικά εργαλεία (*ouillage mental*), το λεξιλόγιο, τη χρήση των λέξεων, για την αισθητικότητα–ευαισθησία (*sensibilité*), για τις συλλογικές αντιλήψεις, τις συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές, τις συλλογικές συνειδήσεις (υποσυνείδητο, ασυνείδητο), το φαντασιακό ή νοησιακό (*l'imaginaire*), τα σύμβολα, χωρίς να εξαιρούνται οι βιολογικές πλευρές. Μ' ένα λόγο συμπεριλαμβάνεται η όλη στάση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή και τον θάνατο, στον χώρο και τον χρόνο και στις ποικίλες της εκφάνσεις. Στην προσέγγιση αυτή πρωτανεύει η έννοια του «συλλογικού», το πέρασμα δηλαδή από το ατομικό στο συλλογικό, από την ιδιαιτερότητα στις κανονικότητες, από το εξαιρετικό στους μέσους όρους, είτε με ποσοτικές προσεγγίσεις είτε με ποιητικές.

Στην ελληνική ιστοριογραφία η λεγόμενη ιστορία των νοοτροπιών, όπως την οριοθετήσαμε, κάνει εμφανή την παρουσία της στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και πιο δυναμικά στη δεκαετία του 1980, έχοντας ως κύριους φορείς ή «μεταφορείς» τους έλληνες ιστορικούς που σπούδασαν στη Γαλλία. Όμως πριν αναφερθούμε στη σχετική ιστοριογραφία, πριν φτάσουμε στην ονομα-

11. Philippe Ariès, *ό.π.*, σ. 404 (1978), σ. 169 (1988).

12. Γκέοργκ Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σ. 105 (αγγλική έκδοση, 1984). Προσεγγίσεις στο πεδίο αυτό περιέχονται στον συλλογικό τόμο που εκδόθηκε το 1982 στις Ηνωμένες Πολιτείες με τίτλο *Modern European Intellectual History. Reappraisals and Perspectives*, εκδ. Dominick La Capra και Steven L. Kaplan (Cornell University Press 1982), που περιλαμβάνει μεταφρασμένες μελέτες γάλλων ιστορικών όπως, λ.χ., στην εργασία του R. Chartier, “Intellectual History or Sociocultural History?” το κεφάλαιο “History of Mentalities/History of Ideas”. Σε μια προσπάθεια καταγραφής της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας και του εντοπισμού των σιωπών και των κενών, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1982 από έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες που είχαν σπουδάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, το πεδίο των νοοτροπιών δεν φαίνεται να επισημάνθηκε ως ζητούμενο της ελληνικής ιστοριογραφίας, βλ. A. Lily Macrakis – P. N. Diamandouros (εκδ.), *New Trends in Modern Greek Historiography*, MGSA Occasional Papers-1, Hannover, NH 1982.

τοθεσία, θα πρέπει να παρακολουθήσουμε κάπως την πορεία της διαμόρφωσής της μέσα στον χρόνο. Τίθεται, λοιπόν, πρώτα-πρώτα το ερώτημα: απουσίαζε εντελώς στα προηγούμενα χρόνια αυτή η οπτική, η «παρατήρηση»; Επιγραμματικά θα μπορούσε να απαντήσει κανείς ότι δεν ήταν απύσχα η οπτική απλώς, αναφορικά με τις πηγές, δεν είχε διαμορφωθεί από τον ιστορικό το αναγκαίο ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο που θα διερευνούσε τις πηγές ως προς την έκφραση των συλλογικών σωμάτων, και ιδίως εκείνων των ομάδων που δεν άφησαν ευδιάκριτα ίχνη τους στο πέρασμα του χρόνου, αφού ο γραπτός λόγος δεν τους ήταν προσιτός. Έτσι, ενώ το πρωτογενές τεκμηριωτικό υλικό, ο γραπτός λόγος κάθε είδους, υπήρχε, έπρεπε τα ερωτήματα να τεθούν διαφορετικά για να προσφέρουν τις αναγκαίες απαντήσεις: επί πλέον χρειαζόταν να γίνει μια τεκμηριωτική διεύρυνση. Να εντοπιστούν και να χρησιμοποιηθούν γραπτά τεκμήρια άλλου είδους, που δεν είχαν ως τότε επισύρει το ενδιαφέρον του ιστοριοδίφη, αφού κατά την επικρατούσα αντίληψη δεν υπηρετούσαν, φανερά τουλάχιστον, την εθνική ιστοριογραφία. Έτσι, λ.χ., λογιών-λογιών φεττέρια και κατάστιχα, μαθητολόγια και άλλα παρόμοια ντοκουμέντα θεωρούμενα μικρότερης, αν όχι και μηδαμινής, σημασίας-βραχέα χρονικά, ενθymήσεις- αποτελέσαν καινούργιες ιστορικές πηγές. Κοντά σε αυτά ήρθαν να προστεθούν ο προφορικός λόγος (τραγουδία, ανέκδοτα, μύθοι), η εικονογραφία, ο υλικός κόσμος, τα αντικείμενα στο σύνολό τους. Με έναν λόγο όλος ο περιβάλλων χώρος χρησιμοποιήθηκε ως τεκμηριωτικό υλικό για να ανιχνευθούν τα νέα ζητούμενα.

Παρ' όλο που, όπως έχει συχνά επαναληφθεί, η ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αι., και ακόμα του 20ού, υπηρετώντας τις ανάγκες της εθνικής ολοκλήρωσης, ακολούθησε, ως τα πρόσφατα χρόνια, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την παραδοσιακή ιδεαλιστική γραφή¹³ -αποτελώντας η ίδια, σήμερα, θα λέγαμε παρενεθικά, αντικείμενο μελέτης της ιστορίας των νοοτροπιών-, είναι, ωστόσο, δυνατόν να ανιχνευθούν στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρα-

13. Βλ. Α. Λ. Macrakis - Ρ. Ν. Diamandouros, ό.π.: Hélène Belia, "La formation de la pensée historique en Grèce pendant le XIXe et le XXe siècle", *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Συνέδριο Σπουδών ΝΑ Ευρώπης, Βελιγράδι 11-17 Σεπτ. 1984*, Αθήνα 1985, σ. 11-19. Έκτοτε η νέα οπτική της ιστοριογραφίας του νεότερου ελληγισμού, τα σύγχρονα ρεύματα, οι καθυστερήσεις, η μετακένωση και οι υποδοχές έχουν συχνά γίνει αντικείμενο συζητήσεων, συνεντεύξεων και αυτοτελών ή συνοπτικών δημοσιευμάτων σε περιοδικά. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση από τη δεκαετία του 1980 νέων περιοδικών που φέρουν στον τίτλο τους αποκλειστικά τον όρο ιστορία (*Τα Ιστορικά* 1981-, *Τστωρ*, περιοδική ιστορική έκδοση, 1990-, *Historiein. A review of the past and other stories*, 1999-), που καλλιέργησαν γενικά τη «νέα ιστορία» και όπου «οι νοοτροπίες» παίρνουν ξεχωριστή θέση.

σμα πως η ιδεαλιστική θεώρηση είχε αρχίσει να αλλάζει. Συνειδητά ή και ασυνειδητά. Οι αναζητήσεις για την «αντικειμενική ιστορική αλήθεια» και οι ποικίλες ερμηνείες δεν εθαιρούντο επαρκείς για να κατανοηθεί σε βάθος το παρελθόν. Βέβαια, στην όλη αυτή εξελικτική πορεία της ιστορικής οπτικής, την οποία περιγράψαμε παραπάνω, δεν πρέπει να λησμονούμε την αρχική, σημαντική συμβολή και επίδραση παλαιότερων ιστορικών, του Voltaire, ιστορικού ο οποίος με το έργο του *Esquisses sur les mœurs* άνοιξε τον δρόμο για τη μελέτη του ανθρώπου στο σύνολό του. Του Edward Gibbon και στη συνέχεια των Thomas Macaulay και Jules Michelet, που ακολούθησαν τον καινούργιο δρόμο, ανανεώνοντας τον καθιερωμένο τρόπο της ιστορικής αφήγησης. Έναν δρόμο που είχε γίνει γνωστός και στο ελληνικό λόγο κοινό στον φθινόθα 19ο αιώνα. Ο Εμμ. Ροΐδης το επισημαίνει όταν θα αναλάβει να μεταφράσει στα ελληνικά το έργο του Μακώλεϋ. Στον Πρόλογο του αναφέρεται με μεγάλη οξυδέρκεια στη νέα προσφορά του άγγλου συγγραφέα, που οφείλει τη δημοτικότητά του στη δεξιοτεχνία με την οποία επέτυχε («να αναμίξει»), όπως σημειώνει, «μετά της αφηγήσεως των ιστορικών γεγονότων και της μελέτης των πολιτικών ζητημάτων, αξίας καλλιτέχνου τόπων, ηθών και εθίμων περιγραφάς, παντοία ανέκδοτα, λεπτοτάτας ψυχολογικάς αναλύσεις και ακριβείς περί παντός πράγματος πληροφορίας, αναδεικνυόμενος συγχρόνως πολιτικός ανήρ, οικονομολόγος, φιλόλογος, στατιστικός, ηθολόγος και νομομαθής». Δεν περιορίζεται ο ιστορικός, προσθέτει ο Ροΐδης, στην απλή αφήγηση πολέμων και επαναστάσεων, δυναστικών μεταβολών και λοιπά της πολιτικής ζωής, αλλά προσπαθεί να παρουσιάσει «την ακριβή εικόνα του όλου βίου των παρωχημένων γενεών»¹⁴.

Την πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας προς αυτήν την κατεύθυνση έρχεται να συνδράμει η ελληνική λαογραφική επιστήμη, όπως διαμορφώθηκε μέσα από το έργο του Νικόλαου Πολίτη. Έργο που ξεκίνησε –παρακινημένος από τον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό– με αρχαιογνωστικό και συγκριτικό προσανατολισμό, τον οποίο είχε καλλιεργήσει το ρομαντικό κλίμα της εποχής, αναζητώντας να αποδείξει και να τεκμηριώσει την αδιάσπαστη ενότητα της ιστορίας του ελλητισμού¹⁵. Ωστόσο, ο Πολίτης δεν περιορίστηκε στην «εθνική

14. Μακώλεϋ, *Ιστορία της Αγγλίας*, μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, τ. 1, 1898, σ. 1, βλ. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 2002, Εισαγωγή, σ. 22-23 και Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, τ. 5, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 267.

15. Νεότατος, και μόνος υποψήφιος, ο Ν. Γ. Πολίτης βραβεύθηκε στον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό (πρόεδρος της κριτικής επιτροπής ήταν ο Κων. Ασώπιος) που είχε ως στόχο να συλλεγούν και να καταγραφούν τα σύγχρονα ελληνικά ήθη και έθιμα και να παραβλη-

διάσταση της λαογραφίας»· όπως επισημαίνει η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, κατόρθωσε να τη συνδυάσει «με την υπερεθνική και πανανθρώπινη διάσταση της σύγχρονης του εθνολογίας»¹⁶.

Στο βιβλίο του *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, ο Πολίτης επιχειρώντας και αυτός να ανασκευάσει τις θεωρίες του Fallmerayer, θα διατυπώσει πρώτα-πρώτα την άποψή του όσον αφορά στη συγγραφή της ιστορίας ενός έθνους. Δεν συνίσταται η συγγραφή μόνο στην αφήγηση των πιο σημαντικών γεγονότων που το επηρέασαν. Χρειάζεται επίσης, τονίζει, να υπάρξει ακριβής και λεπτομερειακή γνώση του χαρακτήρα και του πνεύματος του έθνους, γνώση η οποία συντελεί στην κατανόηση των αιτίων και αποτελεσμάτων των γεγονότων που περιγράφονται και στη διαλεύκανση ενδεχόμενων αμφισβητούμενων ιστορικών ζητημάτων¹⁷. Χαρακτήρας και πνεύμα του έθνους, λοιπόν, δύο στοιχεία που θα τα αναζητήσει μέσα από την προφορική παράδοση, τα ήθη και έθιμα, τις παραδόσεις, τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Βρισκόμαστε στα πρώτα βήματα όπου αντιμετωπίζεται η σύζευξη της ιστορίας με τη λαογραφία. Κάτι παρόμοιο είχε επιχειρήσει λίγες δεκαετίες πριν και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος με τα *Άσματα Δημοτικά*. Αναζητώντας, όπως και ο Michelet, το πνεύμα του λαού μέσα από τα τραγούδια του, θέλησε να τα χρησιμοποιήσει για να στηρίξει τη θέση του σχετικά με τον εθνικό χαρακτήρα της συλλογικής μνήμης του ελληνικού λαού από την Άλωση και πέρα¹⁸. Ουσιαστικά διερευνούσε τον συναισθηματικό του κόσμο, τις ιδέες, εν τέλει τις συλλογικές νοοτροπίες, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Προδιάθεση για να συμπεριλάβει στο ιστορικό του σύγγραμμα¹⁹ την «πνευματική και υλική εργασία», με άλλα λόγια τις θητικές και υλικές εκδηλώσεις του ελληνικού λαού είχε και ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης, που ανέλαβε να συνεχίσει την ιστορία του Κων. Παπαρρηγόπουλου ως τη σύγχρονη του εποχή. Το δίτομο έργο του το κυκλοφόρησε στα 1892, χωρίς, ωστόσο, να μπο-

θούν με όσα διέσωζαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς στα κείμενά τους, πβ. το δημοσίευμά του *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων. Τόμος πρώτος Νεοελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1871.

16. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 31986, σ. 99.

17. *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, ό.π., Πρόλογος, σ. α'.

18. Για το θέμα αυτό πβ. τώρα την πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Ιωάννη Κουμπουρή, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : L'apport de Spyridon Zabelios (1815-1881)*, Παρίσι 2002.

19. *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, Αθήνα 1892, 2 τ.

ρέσει να εκπληρώσει ικανοποιητικά τον στόχο που είχε θέσει²⁰. Έλειπαν, άλλωστε, ακόμα οι αναγκαίες επεξεργασμένες πηγές. Αντίθετα, εντοπισμό πηγών και επεξεργασία τους ανέλαβαν, ο καθένας από τη μεριά του και με τον τρόπο του, ο Μανουήλ Γεδεών και ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Με τις συστηματικές και εξονυχιστικές τους έρευνες σε χώρους ως τότε ανεξερεύνητους και σε υλικό που φάνταζε συχνά ασήμαντο και υποβαθμισμένο για μια εθνική ιστοριογραφία, πλησίασαν με αποτελεσματικότητα την ψυχή και την καθημερινότητα του ελληνικού λαού. Δεν χρειάζεται να επαναλάβω εδώ όσα έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού για τον «πρόδρομο» της μοντέρνας ιστοριογραφίας, όπως αποκάλεσε τον Μανουήλ Γεδεών, και για «τον πρωτοποριακό χαρακτήρα των ζητήσεων και της προβληματικής του»²¹. Ζώντας από μέσα, σε καθημερινή βάση, τον θεσμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μελετώντας το σωζόμενο χειρόγραφο και έντυπο υλικό και, ταυτόχρονα, καταγράφοντας την προφορική παράδοση, ο Γεδεών επέτυχε να δώσει μία εις βάθος εικόνα του ισχυρού αυτού θεσμού με τις ποικίλες διαστάσεις του, τις εκκλησιαστικές, τις πολιτικές, τις διοικητικές και τις οικονομικές. Παράλληλα ανέδειξε την «πνευματική κίνηση του γένους», του ελληνικού συλλογικού σώματος δηλαδή, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, χωρίς να αφήσει κατά μέρος –επεδίωξε μάλιστα μεθοδικά να διασώσει κάθε πληροφορία που συναντούσε– τις άλλες πλευρές του βίου του, πλευρές που αποτελούν σήμερα, μέσα από τη νέα οπτική, πεδία συστηματικών ιστορικών αναζητήσεων και ερμηνευτικών προβάσεων.

Το ίδιο περίπου θα μπορούσε να λεχθεί για τον λογοτέχνη, ιστοριοδίφη-ιστορικό Γιάννη Βλαχογιάννη. Επίμονες ήταν οι προσπάθειές του να γνωρίσει ο ίδιος, να ανασυστήσει και να εξεικονίσει στα μάτια των συγχρόνων του μια ολόκληρη εποχή, εκείνη του μεγάλου ξεσηκωμού. Όπως πληροφορούσε τους αναγνώστες του, «Γενικά το ιστορικό υλικό που [ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου] έχει έτοιμο και περιμένει σ' εκατοντάδες κουτιά αγκαλιάζει την Εθνική και λαϊκή ζωή της Ελλάδας απ' όλες τις πλευρές της, σ' όλα τα δημόσια και ιδιωτικά φανερώματα»²². Υλικό που περιλάβαινε επίσης καταγραφές από «στοματική παράδοση»: ανέκδοτα, γνωμικά, αστεία «εκ του βίου διασήμων Ελλήνων» κ.λπ. Παρ' όλο, ωστόσο, που θαυμάστηκε από τους σύγχρο-

20. Πβ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές», *Νέα Εστία* έτ. ΙΖ', τ. 33 (1943), 439-440.

21. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. θ'-ιστ': Φίλιππος Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος».

22. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης: βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές παραδόσεις*, [Αθήνα], Ι. Δ. Α. Κολλάρου, [1943], σ. 16 υποσ.

νούς του ιστορικούς το ιστοριοδιφικό, αλλά και το ιστορικό του έργο, δεν φαίνεται να έγινε πάντα κατανοητή η «νεωτερική» προσέγγισή του στα πράγματα. Έτσι, λ.χ., ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Βλάχος, αν και επαινεί γενικά το έργο του Βλαχογιάννη, μνημονεύοντας τις μελέτες που χαρακτηρίζει «κοινωνικού και λαογραφικού περιεχομένου» υποστηρίζει ότι «τα θέματα εις τα οποία αναφέρονται, ούτε ανήκουν πάντοτε εις τα αντικείμενα, περί τα οποία ασχολείται η ιστορία, ούτε κατά τας θεωρητικές αρχάς και την μέθοδον αυτής είναι συντεταγμένα»²³. Αυτά διατυπώνονται το 1948. Πολύ πρόσφατα, ο χαλκέντερος ιστορικός της νεοελληνικής παιδείας Άλκης Αγγέλου μας έδωσε μία εμπειριστατωμένη, διεισδυτική, ψυχογραφική, ας την πούμε, ερμηνεία για τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα δημιουργού και ιστοριοδίφη, του ποιητή-ιστορικού. Η διπλή αυτή ιδιότητα του Βλαχογιάννη είναι για τον Αγγέλου εκείνη ακριβώς που του διαμόρφωσε την οπτική του: η ιστορία «μέσα από τη ματιά του ιστορικού που αφηγείται γεγονότα του παρελθόντος, αλλά δεν μπορούσε να την αφηγηθεί παρά ως λογοτέχνης, για τον οποίον το γεγονός αναβιώνει μόνο μέσα από την αναπαράσταση ανθρώπων και ανθρωπίνων καταστάσεων»²⁴. Η κοινωνική ιστορία και η λαογραφία είναι πια ενταγμένη στην ιστορική επιστήμη· έτσι, άλλωστε, δεν την νοούσε και ο Βλαχογιάννης, συνειδητά, ενδεχομένως και ασυνείδητα; Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται επίσης το πλούσιο έργο του Φαίδωνα Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός* (9 τόμοι). Ο Κουκουλές συγκέντρωσε όλες τις σχετικές πληροφορίες χρησιμοποιώντας όχι μόνο τις βυζαντινές γραπτές πηγές, αλλά και τις έμμεσες, όπως ονομάζει τα έργα τέχνης (τοιχογραφίες, μικρογραφίες, γλυπτά, επιτύμβιους λίθους, ευρήματα σε τάφους κ.λπ.).

Πιστεύω ότι τα παραδείγματά μας είναι αρκετά –υπάρχουν και άλλα φυσικά–, για να πεισθούμε ότι η ελληνική ιστοριογραφία είχε ήδη σε κάποιο βαθμό αρχίσει να ενσωματώνει τα νέα επιστημονικά ρεύματα, να μοιλιάζεται από τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου. Και άλλοι συγγραφείς θα αρχίσουν να μιλούν πια όλο και πιο τονισμένα για συλλογικά σώματα, για συλλογικές συνειδήσεις, για «μέσους όρους» –θυμίζω το όνομα του Κ. Θ. Δημαρά–, τέλος για συλλογικές συμπεριφορές και νοοτροπίες. Ας σημειωθεί ότι ο Δημαράς, αλλάζοντας ενσυνείδητα στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και στη δεκαετία του 1940 την οπτική της πνευματικής του πορείας, από την αισθητική κριτική στην ιστορία, την ιστορία των γραμμάτων, την ιστορία των

23. Ν. Βλάχος, «Ο ιστοριοδίφης και ο ιστορικός», *Νέα Εστία*, [αφιέρωμα] «Γιάννης Βλαχογιάννης», τ. ΜΔ', τχ. 515 (Χριστούγεννα 1948), 64-68.

24. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμ. Α. Αγγέλου, ό.π., σ. 74.

ιδεών, την ιστορία των συνειδήσεων, δεν δέχεται ότι στη διαδρομή του πέρασε από την ιστορία των νοοτροπιών. Κατά την αντίληψή του υπάρχει εκεί ένα «ξεστράτισμα», αφού δεν κυριαρχεί ο λόγος. Είναι, νομίζω, ενδιαφέρον να παραθέσουμε εδώ τα δικά του λόγια πάνω στο θέμα, έτσι όπως τα διατύπωσε σε μία συνέντευξη το 1988:

Αυτό από όπου δεν επέρασα, είναι η ιστορία των *mentalités* [...]. Η δική μου η πάρεση προς την ιστορία των συνειδήσεων μου φαίνεται πολύ πιο ομαλή, και πολύ πιο ανθρώπινη. Δεν πηγαίνει σε γενικές έννοιες, *mentalités*, αλλά σε συγκεκριμένες συνειδήσεις: το τί γίνεται μέσα στη συνείδηση του κάθε ανθρώπου, τί συνειδητό διαθέτει από τις εμπειρίες του. Ωστε απλώς από την ιστορία των νοοτροπιών δεν επέρασα. Ίσως θα είχα περάσει, αν δεν είχα γνωρίσει πολύ αργά τον Lucien Febvre, γιατί οι *mentalités* βγαίνουν από την σχολή των *Annales*, βέβαια²⁵. Εγώ αυτά τα αγνόησα, και τον Lucien Febvre τον γνώρισα πολύ μετά τον πόλεμο. Με ιδιαίτερη συγκίνηση, γιατί ξαναβρήκα σ' αυτόν πολλούς προβληματισμούς που και εμένα με απασχολούσαν και αισθάνθηκα σαν να έβρισκα ένα πρόσωπο που έπρεπε να το γνωρίζω [...]²⁶.

Ωστόσο, παρ' όλον ότι θεωρεί τις νοοτροπίες («ξεστράτισμα») από τον λόγο, τη λογική, ο Δημαράς δέχεται και χρησιμοποιεί από νωρίς στις αναλύσεις του την ψυχολογία, μία προσέγγιση που ταιριάζει απόλυτα σε εκείνη της λεγόμενης ιστορίας των νοοτροπιών. Ιστορική ψυχολογία δεν είχε άλλωστε ονομαστεί σε κάποιον πρώιμο στάδιό της; Και μόνο ο τίτλος «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα» το πιστοποιεί. Στον πανηγυρικό αυτό λόγο διευκρινίζει ότι πέρα από τους πνευματικούς και υλικούς παράγοντες του Εικοσιένα που έχουν εξετάσει οι ιστορικοί, πιστεύει ότι αρκετοί θα συμφωνήσουν μαζί του αν προβάλλει

ότι οι ενέργειες των ανθρώπων δεν είναι τόσο εξηρημένες ούτε από τις ιδέες τους, ούτε από τα συμφέροντά τους, όσο εξαρτώνται από τις διαθέσεις τους τις ψυχι-

25. Το 1946 τη διεύθυνση του περιοδικού αναλαμβάνει μόνος του ο Lucien Febvre, δίνοντάς του νέο τίτλο: *Les Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* και στρέφοντας μέσω αυτού τον προσανατολισμό της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας προς την ιστορία των νοοτροπιών. Τον ίδιο χρόνο ο Δημαράς επεξεργάζεται και πρωτοδημοσιεύει το κείμενο για τις «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», όπου αναζητώντας τον κόσμο που «εξέθρεψε τις ωδές», προσπαθεί να ανασυνθέσει την ατμόσφαιρα και το κλίμα μέσα στο οποίο μεγάλωσε ο ποιητής, να γνωρίσει το περιβάλλον του, το φυσικό και το κοινωνικό, τα ήθη και έθιμα του τόπου (ανάτυπο από το περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1946. Βλ. τώρα *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 21985, σ. 78-79).

26. «Ως η διψώσα έλαφος...» Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, περ. *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 24-25.

κές: εκείνες είναι που συντελούν αποφασιστικά μέσα στο σύμπλεγμα των αιτίων που οδηγεί στην πράξη²⁷.

Και δεν είναι μόνο στο χώρο αυτό που συμπύκνουν οι προσεγγίσεις και η μεθοδολογία του «αιρετικού», για τα ελληνικά δεδομένα, διανοητή με ό,τι αποκλήθηκε («νέα ιστορία»), στη θεώρηση φυσικά της νεοελληνικής ιστορίας. Ο ίδιος είχε συχνά μιλήσει για τις «συμπτώσεις» στην ιστορία. Είναι όλη η κλίμακα της λεπτόλογης ανάλυσης και σύνθεσης, είτε μέσω στατιστικών στοιχείων και ποσοτικών εκτιμήσεων στο χώρο της πνευματικής έκφρασης, είτε με τη μελέτη της γλώσσας και της σημασιολογικής κάθε φορά ερμηνείας των ιδίων λέξεων στο χρόνο, την ανάδειξη των κοινών τόπων, και κυρίως με τη διεύρυνση της θεματικής, αποβλέποντας έτσι να μελετήσει και να αναδείξει όλες τις πτυχές της νεοελληνικής κοινωνίας και τη βραδεία μεταβολή, ενίοτε ανεπαίσθητη αλλοίωσή της στο χρόνο καθώς και την πύκνωση των φαινομένων που σηματοδοτούν αυτές τις μεταβολές ή και τις ρήξεις²⁸. Ο γόνιμος αυτός «εμβολιασμός» δεν έμεινε χωρίς συνέχεια. Αντίθετα μάλιστα. Όσοι γνώρισαν από κοντά τα διδάγματα του δασκάλου, φίλοι, μαθητές και ο ευρύτερος κύκλος των ακροατών και αναγνώστων θα ακολουθήσουν τα βήματά του είτε ιδιωτικά, είτε ως διδάσκοντες νεότερες γενεές. Αν δεχτούμε τελικά ότι ο Κ. Θ. Δημαράς, όπως ισχυρίζεται, δεν ενέταξε στην πορεία του τις νοοτροπίες, δεν συνέβηκε το ίδιο με τον ευρύτερο κύκλο όλων όσοι μαθήτευσαν κοντά του.

Η ονοματοθεσία στην ελληνική ιστοριογραφία θα παρουσιαστεί στη δεκαετία του 1980, όταν ο όρος *νοοτροπίες* θα αποτελέσει αυτόνομο πεδίο στη θεματική του Β' Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, στα 1983²⁹, και συνάμα θα κάνει την

27. Αθήνα 1981. Ανάτυπο από το περ. *Σπουδαί της Α[νωτέρως] Σ[χολής] Β[ιομηχανικών] Σ[πουδών]*, τ. Ζ', βλ. τώρα Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντισμάτα. Α' Ο Διαφωτισμός και το κορυφωμά του*, Αθήνα, Πορεία, 1992, σ. 211.

28. Πβ. γενικότερα Φίλιππος Ηλιού, «Ιστορία των κορυφών και ιστορία των μέσων όρων», στο τομίδιο *Οι ασέβειες του ιστορικού. Τρία κείμενα για τον Κ. Θ. Δημαρά, Ερμής*, 2003. Ο ίδιος ιστορικός είχε καταρτίσει την «Εργογραφία του Κ. Θ. Δημαρά», πβ. ανάτυπο από τον τόμο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά», *Ο Ερασιμότης* 11 (1974), α'-μ', Αθήνα 1980, όπου μπορεί ο αναγνώστης να αντιληφθεί το εύρος της θεματικής του Δημαρά. Έκτοτε ο Φίλιππος Ηλιού συνέχισε και ολοκλήρωσε την καταγραφή της εργογραφίας Δημαρά, όπου περιέλαβε και τις επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Το Βήμα* και άλλου, δεν πρόλαβε ωστόσο να τη δει δημοσιευμένη.

29. «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Économies méditerranéennes : équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. Γ', Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1986, σ. 73-187. Οι εργασίες του τμήματος αυτού κυκλοφόρησαν και στα ελληνικά σε αυτοτελές δημοσίευμα με τίτλο *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες*

εμφάνισή του σε τίτλους άρθρων, αυτοτελών έργων και διδακτορικών διατριβών³⁰. Χωρίς, βέβαια, αυτό κατ' ουδένα λόγο να σημαίνει ότι αποκλειστικά οι αναφερόμενες εδώ εργασίες αντιπροσωπεύουν τον νέο αυτό τρόπο προσέγγισης και ερμηνείας της κοινωνίας. Σ' αυτά τα χρόνια συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: όλο και περισσότερες μελέτες ακολουθούν αυτήν την προβληματική και μεθοδολογία. Θέτοντας νέα ερωτήματα στις γνωστές πηγές, όπως ήδη επισημάναμε, αξιοδοτώντας άλλες –χρήσιμη θα ήταν ως πηγή και το εθιμικό δίκαιο– και διευρύνοντας την ερευνητική θεματική, αναζητούν τους δείκτες των συλλογικών στάσεων και συμπεριφορών μέσα από όλες τις εκδηλώσεις –(φανερώνματα) κατά την έκφραση του Βλαχογιάννη–, τις πνευματικές ή υλικές της ανθρωπίνης δραστηριότητας. Η αντιμετώπιση του θανάτου, λόγου χάρη, έγινε πρόσφατα και από την ελληνική έρευνα ένα πολυμελετημένο θέμα: η απειλή αφορισμού³¹, τα συγχωροχάρτια³², το ρίσκο³³, ο φόβος³⁴, οι διαθήκες³⁵, το λεξιλόγιο

των βαλκανικών χωρών, 15ος-20ός αι. Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988, 167 σ.

30. Σπ. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες – Η μαρτυρία του 'Χρονικού των Σερρών', του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984), 89-125· Ο ίδιος, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, 1988, 257 σ· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δέκατου όγδοου αιώνα», *Ελληνικά* (1988). Φωτομηχανική αναδημοσίευση με προσθήκη γλωσσαρίου, ευρετηρίου, χαρτών και εικονογράφησης παρουσιάστηκε από το Εκπαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο του Συγκροτήματος της Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 1992· Ρωζάνη Αργυροπούλου, «Changement du mode de vie et rôle des mentalités dans les Balkans», *6e Congrès International du SE Européen, 1989*, Αθήνα 1990, σ. 389-402· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1993· Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό ληστικό λαϊκό μυθιστόρημα (1900-1930)*, διδακτορική διατριβή, 1994.

31. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποιητής στις αναγκαίες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997.

32. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά τχ.* 1 (Σεπτέμβριος 1983), 35-84 και τχ. 3 (Μάιος 1985), 3-44.

33. Πβ. την Έκθεση με τίτλο «Οι Κίνδυνοι της θάλασσας. Μεσόγειος 18ος, 19ος και 20ός αιώνας», η οποία οργανώθηκε από το Ελληνικό Τμήμα του TICCIH στο πλαίσιο του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου του TICCIH με θέμα *Τεχνολογίες της θάλασσας* (Θεσσαλονίκη, 24-28 Ιουνίου 1997), και τον συνοδευτικό Κατάλογό της.

34. *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία. «Επιστήμη Κοινωνία»*. Ειδικές Μορφωτικές εκδηλώσεις, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2000.

35. Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Πρόλογος Σπύρος. Ι. Ασδραχάς, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000, 412 σ.

– έννοια και χρήση των λέξεων³⁶ ακολουθούν ως θέματα την υποδοχή του οικονομικού, την αναζήτηση των δεικτών παιδείας των συλλογικών σωμάτων, μέσα από την ιστορία του βιβλίου με την ποσοτική μέθοδο, τη δημογραφία, την ενασχόληση με την υγεία, τις ασθένειες, το παιδί³⁷ και την αντιμετώπισή τους από την ελληνική κοινωνία στο πέρασμα του χρόνου, θέματα που έγιναν διατριβές ή φιλοξενήθηκαν κατά κανόνα στα περιοδικά *Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*. Παρόμοιες προσεγγίσεις είναι πια πολλές και σε πολλαπλούς χώρους της νεοελληνικής ιστορίας.

Κλείνοντας θα έλεγα ότι η πορεία αυτή της νεοελληνικής ιστοριογραφικής επιστήμης καθρεφτίζεται ανάγλυφα σε δύο πολύτομα ιστοριογραφικά έργα: την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών, 1970) που δημοσιεύτηκε προ τριάντα περίπου ετών και την *Ιστορία της Ελλάδας στον 20ό αιώνα* (εκδ. οίκος Βιβλιόραμα 1999, 2002). Η πρώτη παρακολούθησε κατά κανόνα την παραδοσιακή ιδεαλιστική γραμμή, περιλαμβάνοντας ωστόσο τα πρώτα δείγματα της ανανεωτικής οπτικής της νέας ιστοριογραφίας. Η δεύτερη φιλοδοξεί να είναι μία σύνθεση, χωρίς χρονολογική διάταξη αλλά θεματική, που εξετάζει τις συνολές εκδηλώσεις της νέας ελληνικής κοινωνίας του 20ού αιώνα και, μέσα από τη δυναμική της, προσπαθεί να αναδείξει τους μηχανισμούς των μεταβολών που οδήγησαν στη διαμόρφωση της κοινωνίας στον 20ό αιώνα. Η συγκρότησή τους διαφέρει ριζικά³⁸.

Τέλος, επιτρέψτε μου να προσθέσω κάτι που ίσως θα έπρεπε να είχε λεχθεί στην αρχή. Την εισήγησή μου αυτή αισθάνομαι την ανάγκη να την αφιερώσω στον Σπύρο Ασδραχά, που με «χειραγώγησε» στο πεδίο των νοοτροπιών, προ «αμνημονεύτων ετών», όπως γράφουν και τα πατριαρχικά σιγίλλια. Τον ευχαριστώ.

36. Alexandra Sphini, *Langues et mentalités au Phanar (XVIIe-XVIIIe siècles)*. D'après les «*Éphémérides*» de P. Codrica et d'autres textes du milieu phanariote, Παρίσι 1992, διδακτορική διατριβή.

37. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο των εντύπων για τη νεότητα: *Δημοσιεύματα του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας-Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς* τα οποία κυκλοφορούν και σε CD-ROM.

38. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την υπό δημοσίευση σε τεύχη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (Νέα Ελληνικά Γράμματα), που έχει αρχίσει να εκδίδεται από το 2003 και φιλοδοξεί να αποτελέσει καθρέπτη και συγκερασμό της σύγχρονης ελληνικής σκέψης και μεθοδολογίας στην ιστοριογραφία.

Loukia Droulia

COLLECTIVE CONSCIOUSNESS AND MENTALITIES
FROM OBSERVATION TO TERMINOLOGY

(SUMMARY)

First, an outline is given of the attempt made by historians, mainly French historians, to describe a “new object”, namely the *mental attitudes* of societies, the so-called *mentalities*. This is a key concept of what is known as “the new history”; such attitudes have constituted an object of research in the field of historical science following the development of a critical stance towards conventional historiography with the realisation that it was unable to provide an adequate understanding of an epoch. The successive terminologies used to convey the concept and content of this new field are also presented.

In Greek historiography this area of study made its first overt appearance at the end of the 1970s and grew more dynamic during the 1980s, when the term *nootropies* (mentalities) became established as its name. To the question of whether this way of looking at things, “observation”, had been totally lacking in previous years, the answer is no; it is simply that historians had not formulated the necessary series of questions to apply to their sources. Questions, that is, which would explore the sources as regards the expression of collective bodies, and in particular of those groups that did not leave clearly visible traces over the passage of time since the written word was inaccessible to them. Thus, even when the primary documentary material, the written word in all its forms, existed, here too the questions needed to be posed differently in order to elicit the requisite answers; in addition, a broadening of documentation needed to be made.

An examination of the development of Greek historiography in this direction follows: how, in other words, from being oriented mainly towards serving the needs of national unification and thus until recently following –with very few exceptions– the traditional idealistic manner of writing, it formulated a new way of seeing things; and who were the individuals (amateur historians, historians, folklorists, writers) who sowed the first seeds of this new approach in the 19th century and later, in the 20th century, by submitting the known sources to new questions, followed this new way of looking at things, used the new methodology and systematically cultivated the new history.